

ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛАГІЧНЫ АНАЛІЗ РУСІЗМАЎ (НА МАТЭРЫЯЛІЕ МАСТАЦКІХ ТВОРАЎ У. КАРАТКЕВІЧА)

Адным з важных аспектаў даследавання мастацкага білінгвізму з'яўляецца лінгвакультуралагічны аспект, у якім русізмы разглядаюцца як сродкі стварэння спецыфічнага мастацкага вобраза (стылістычныя сродкі), выступаюць у якасці элемента рускай і беларускай культуры, з'яўляюцца сродкамі яе выражэння. На прыкладзе мастацкіх твораў У. Караткевіча паказваецца, што аб'яднанне ўласных і запозычаных адзінак у адным тэксце дапамагае не толькі прасачыць іх стылістычную і культуралагічную афарбаванасць, але і ацаніць схільнасць пісьменніка да выкарыстання іншамовных элементаў як чужародных або, наадварот, дастаткова блізкіх да роднай мовы адзінак; высветліць магчымасць запозычанняў быць носьбітамі імпліцытнай інфармацыі і непасрэдна ўплываць на фарміраванне індыўідуальнага аўтарскага стылю.

Ключавыя словы: лінгвакультуралогія, лінгвакультуралагічны, русізм, білінгвізм, мастацкі тэкст, мастацкі вобраз, стылістычны.

Мова ва ўсе часы заставалася найбольш яркай ідэнтыфікацыйнай характарыстыкай этнасу. У ёй увасоблена нацыянальная своеасабліваць народна, яго адметнае бачанне свету. Структура мовы і сістэмная семантыка яе адзінак узаемадзейнічаюць са структурай мыслення і спосабам пазнання знешняга свету ў таго ці іншага народа. Гэта значыць,

што мова можа служыць крыніцай звестак пра культуру, псіхалогію і светапогляд народа. Аналіз моўных асаблівасцей на розных узроўнях дапамагае асэнсаваць асаблівасці нацыянальнага характару, стэрэатыпы паводзін, этычныя і маральныя ўстаноўкі і інш. Усё большую значнасць мова набывае ў вывучэнні канкрэтных нацыянальных культур. У гэтых адносінах варта пагадзіцца, што высокім патэнцыялам «не толькі прымяняльна да моўнай сітуацыі сённяшняга дня, але, аказваецца, і навуковым напрамкам, які здольны патлумачыць стабільнае/змяняе ў лінгвакультуры этнасу» [4] валодае лінгвакультуралогія як «адгалінаванне лінгвістыкі, якое ўзнікла на стыку лінгвістыкі і культуралогіі і даследуе адлюстраваня і замацаваня ў мове праявы культуры народа» [3, с. 9]. Такім чынам, можна паўнапраўна лічыць, што мова з'яўляецца не толькі адной з асноўных прыкмет этнасу, але і служыць фактарам фарміравання этнічнай самасвядомасці.

Любы тэкст у яўнай або ў пэўнай ступені скрытай форме змяшчае, на думку А. Ц. Храленкі, «інфармацыю аб этнічнай і індывідуальнай ментальнасці свайго аўтара і адлюстроўвае культурныя сэнсы, у тым ліку этнічныя» [5, с. 79]. У сувязі з гэтым вельмі важным уяўляецца лінгвакультуралагічны аналіз тэкстаў, якія з'яўляюцца сапраўднымі захавальнікамі традыцый народа. Менавіта такі аналіз дазваляе выявіць, як слова можа акумуляваць культурныя сэнсы і такім чынам спрымае функцыянаванню культуры, бо «нельга не бачыць, што ёсць многія рэчы ў жыцці і паводзінах нацыі, якія тлумачацца культурнымі фактарамі» [3, с. 32].

Важную ролю ў развіцці і ўзаемаўзбагачэнні моў і літаратур адыгрывае мастацкі білінгвізм. Як слушна сцвярджаў акадэмік М. П. Аляксееў, ізаляваных нацыянальных літаратур не існуе. Усе яны «ўзаемазвязаныя, то агульнасцю свайго паходжання, то аналогіямі ў сваёй эвалюцыі, то наагульнасцю існуючых паміж імі непасрэдных адносін і ўзаемаўплываў, то, нарэшце, дзвюма ці трыма адзначанымі ўмовамі адначасова ў іх разнабаковых магчымых спалучэннях» [1, с. 179]. Кожная літаратурная мова развіваецца не толькі за кошт сваіх унутраных рэсурсаў, але і шляхам узаемадзеяння і кантактавання з іншымі мовамі.

Важным для разумення мастацкага білінгвізму з'яўляецца паняцце сітуацыі двухмоўя ў мастацкім тэксце. Сітуацыя двухмоўя ў структуры мастацкага твора можа праяўляцца дваяка: у стылістыцы мастацкага тэксту і ў ідэйна-кампазіцыйнай архітэктоніцы твора. У адным выпадку сітуацыя двухмоўя характарызуецца наяўнасцю ў мастацкім тэксце іншанацыянальных моўных сродкаў, якія выкарыстоўваюцца з рознай мэтай. У другім выпадку элементы іншых моў могуць не выкарыстоўвацца (або выкарыстоўвацца рэдка), а сама сітуацыя двухмоўя

адлюстроўваецца ў сюжэтна-тэматычным ладзе твора; яна характарызуецца аўтарам або кім-небудзь з персанажаў твора. В. А. Маслава заўважае, што «далучэнне чалавека да культуры адбываецца шляхам прысваення ім “чужых” тэкстаў. Будучы нікчэмна малым элементам свету, тэкст убірае ў сябе свет, становіцца ўсім светам, замяшчае сабой увесь свет для чытача» [3, с. 35].

Адным з важных аспектаў даследавання мастацкага білінгвізму з’яўляецца лінгвакультуралагічны аспект, у якім іншамоўныя элементы разглядаюцца як сродкі стварэння спецыфічнага мастацкага вобраза (стылістычныя сродкі), выступаюць у якасці элемента пэўнай культуры, з’яўляюцца сродкамі яе выражэння. У гэтым выпадку іх ужыванне абумоўліваецца не ўласна пісьменніцкім білінгвізмам, калі мець на ўвазе дасканаласць валодання пісьменнікам дзвюма мовамі, а законамі мастацкай творчасці, адлюстраванай у творы аб’ектыўнай рэчаіснасцю.

Працэс мастацка-літаратурнай творчасці звязаны з псіхалогіяй творчасці, з праявамі ў ёй эстэтычнага і этычнага, ідэалагічнага і псіхалагічнага, нацыянальнага і інтэрнацыянальнага, што знаходзіць сваё праяўленне ў мове твораў, у адборы моўных сродкаў, якія служаць асновай любога мастацкага вобраза. Таму сувязі і адносіны паміж нацыянальнымі літаратурамі не вычэрпваюцца толькі ўзаемным засваеннем ідэйна-мастацкіх традыцый, а закранаюць таксама розныя аспекты ўзаемадзеяння моў. Узаемадзеянне моў у сферы мастацкай літаратуры мае свае асаблівасці. У літаратурным творы іншанацыянальны моўны элемент выступае перш за ўсё як элемент мастацкай формы, іншанацыянальнай культуры, як сродак яе выражэння, таму ў дадзеным выпадку гаворка ідзе не толькі аб двухмоўнай, але і аб бікультурнай сітуацыі. Кожны народ валодае спецыфічнымі, гістарычна абумоўленымі самабытнымі элементамі духоўнай культуры, фальклору, а таксама своеасаблівасцю вобразна-мастацкага мыслення, эстэтычнага і экспрэсіўнага ўспрымання рэчаіснасці, якія адлюстроўваюцца ў мове [21, с. 94].

Бясспрэчна, у любой мове асобнае месца займае так званая этнаактуальная лексіка, праз якую ў найбольшай ступені адлюстроўваюцца самабытнасць, традыцыі, светапогляд, асаблівасці культуры народа. Сваю камунікацыйную і пазнавальную значнасць словы набываюць толькі ў кантэксце. Аднак не менш значным у пазнавальным плане з’яўляецца зварот да запазычаных слоў. З’яўляючыся іншамоўнымі ўкрапінамі, такія словы, па сутнасці, выступаюць своеасаблівым знакам, сігналам сканцэнтраванасці дадатковай інфармацыі. Такія словы таксама ўяўляюцца каштоўнымі ў лінгвакультуралагічных адносінах, бо дапамагаюць размежаваць чужое і сваё, запазычанае і ўласнае,

засяродзіць увагу на непрымальнасці мовай і культурай таго ці іншага слова ці паняцця.

Існаванне двухмоўя ў паўсядзённым жыцці параджае ў літаратуры факты выкарыстання пісьменнікамі ў творчасці на роднай мове элементаў іншай. Як адзначае І. М. Лапіцкая, падставай для гэтага служыць «адлюстраванне аўтарам рэчаіснасці і законы мастацкай творчасці» [30, с. 133]. Выкарыстанне элементаў рускай мовы ў творах У. Караткевіча абумоўлена гэтымі ж законамі.

У творах У. Караткевіча іншамоўная лексіка падаецца ўкрапінамі, якія часта выступаюць у якасці сродку моўнай характарыстыкі персанажа. Напрыклад, у апавяданні «Паром на бурнай рацэ» русізмы натуральна ўспрымаюцца з вуснаў афіцэра і салдата, што былі родам з Масквы і служылі ў расійскай арміі. Так, салдат Іван звяртаецца да Горава і Пора-Леановіча пры дапамозе слоў *высакароддзе, барын*.

Факты інтэрферэнцыі, у якіх адлюстроўваецца маўленне рэальных носьбітаў беларуска-рускага двухмоўя, У. Караткевіч таксама выкарыстоўвае ў мастацкіх мэтах. З дапамогай рускамоўных слоў і выразаў пісьменнік стварае вобраз сучаснага бяздушнага чыноўніка-бюракрата, для якога папера, «дакумент» заўсёды больш важныя, чым жывая справа. Вось, напрыклад, рэпліка, у якой назіраецца неарганічная мешаніна рускіх і беларускіх слоў і з якой вырастае такі вобраз:

– Ну мы кажам: не трэба, вазьміце так. А яны: звініце, але трэба дакуманты, адчотнасць. Гэта імушчэства... («Вока тайфуна»).

Прыём змешвання стыляў і моў выкарыстоўваецца пісьменнікам для стварэння сатырычных вобразаў царскіх чыноўнікаў у апавесці «Дзікае паляванне караля Стаха». Мешаніна рускіх і беларускіх слоў паказвае на непісьменнасць судзі, яго празмернае жаданне надаць сваёй мове афіцыйны тон і ў той жа час прыстасавацца да мовы мясцовай шляхты, пацвярджаннем чаго могуць стаць наступныя рэплікі, узятыя з розных дыялагічных адзінстваў:

– *Вы, наверное, ведаеце, што зрабілі што-та падобнае да крывінаду, кагда пабілі прыстава за какою-та нявінны жарт. Гэта – дзействі ўгадоўна наказуемае, іба какурат супярэчыць норавам нашага наваколля, а таксама і зводам імперыі Расійскай;*

– *А ці бюджет прыятна гасудару, што член такога паважнага обшчэства з гасударственнымі праступнікамі?*

Імкненне судзі, які дрэнна валодае беларускай мовай, размаўляючы па-беларуску прыводзіць не толькі да неўсвядомленага пераносу элементаў рускай мовы ў беларускую, але і прымушае яго свядома каверкаць словы, нібы набліжаючы іх да беларускіх, мясцовых (*какурат, паважнага*).

Часам пісьменнік уключае ў рэплікі персанажаў рускія словы з іранічнай мэтай, калі персанаж імкнецца падкрэсліць сваю значнасць, дасведчанасць, культуру, а эффект атрымліваецца адваротны:

Што казаць, люблю бяседу. І не тое там каб бойка ці лаянка – такога я сам выкіну. А бяседу абшчэня сярод людзей («Чорны замак Альшанскі»).

У. Караткевіч часта выкарыстоўвае з характаралагічнай мэтай як у дачыненні да спецыфікі гаворкі персанажа, так і для ацэнкі персанажам іншага прадмета або асобы ці сітуацыі, напрыклад:

– *Пан Беларэцкі, – мятым голасам прагаварыў суддзя, – мы ажыдалі вас. Очань прыемна...* («Дзікае паляванне караля Стаха»);

– *Я таксама, – уздыхнуў Ролік, – тожса мне яшчэ, выабражаты, лішнія рукі ім непатрэбныя. Як быццам горшыя. Ідуць – хвігай носа не дастанеш. А ў нас толькі ўсяго і няшчасця, што гадоў не дабралі («Лісце каштанаў»);*

– *Пастарайцеся, Ігнась Якаўлевіч, – сказаў ён сам сабе. – Ну што, сапраўды, за безабразія робіцца?» («Чорны замак Альшанскі»);*

На такім фоне Генка ў сваіх страшэнна пацёртых, але сапраўдных тэксах з мустангам на азадку, у чырвонай чорнаклятччастай каўбойцы выглядаў – «заскучаеш» («Чорны замак Альшанскі»);

– *І гэта свяшчэннаслужыцель, – сказаў Лотр. – Лаецца, як п'яны наёмнік! («Хрыстос прыямліўся ў Гародні»).*

Лексіка-стылістычныя асаблівасці прыведзеных русізмаў могуць сведчыць аб аўтарскай устаноўцы на гістарычную стылізацыю мовы дзеючых асоб. У такім выпадку адбор лексікі адбываецца ў межах, мажлівых у аб'ёме акрэсленага сюжэтнага і храналагічнага асяроддзя. Устарэлыя рускія словы выступаюць як выяўленчыя сродкі мастацкага адлюстравання моўных, бытавых, культурных і іншых асаблівасцей мінулых гістарычных эпох, што пацвярджаюць русізмы ў рэпліках апавядання «Зброя»:

– *Штуцарамі цікавіся, барын?*

– *Уладкуй там кофр ягонага сяпенства.*

Зрэдку фармальнае падабенства шэрагу рускіх і беларускіх слоў У. Караткевіч выкарыстоўвае як мастацкі прыём для дасягнення камічнага эфекту. У адным з эпизодаў рамана княгіня Загорская звяртаецца да свайго сына, які перад гэтым па старадаўнім звычаі («дзядзькаванне») выходзіўся у сялянскай сям'і і не ведае рускай мовы:

– *Что же вы, например, ели сегодня на завтрак, мой маленький – спытала пані Антаніда...*

– *Сёння... на заўтра? – неўразумела перапытаў Алесь («Каласы пад зярпом тваім»).*

Непаразуме́нне паміж суб'єднікамі звязана з міжмоўнай параніміяй, заснаванай на фармальным падабенстве рускага слова *завтрак* і беларускага *зўтра*.

Шырока распаўсюджаны ў творах У. Караткевіча прыём цытацыі, які дапамагае адлюстраванню знаёмства персанажаў з рускай літаратурай і культурай. Часта цытуюцца крылатыя словы і выразы з твораў рускіх класічных аўтараў. Напрыклад:

– *Кліча муза вандраванняў. Севярын Байтрук выправіўся шукаць экспедыцыю Лівінгстона... «Из дальних странствий возвратясь, какой-то дворянин, а может быть и князь...»* («Чазенія») – з байкі І. А. Крылова «Лжец»;

На жаль, нават першакласныя людзі часам не паўсюль праходзяць. «Тому в истории мы тему примеров слышим» («Чорны замак Альшанскі») – з байкі І. А. Крылова «Волк и ягненок»;

– *«Разбуди, когда раскинет ветви по-весеннему наш старый сад», змрочна сказаў ён* («Чорны замак Альшанскі») – з верша С. А. Ясеніна «Письмо матери».

У прыведзеных прыкладах цытаты выкарыстоўваюцца як найбольш выразная характарыстыка пэўнай сітуацыі, як думка, якая найбольш дакладна дапамагае аўтару або персанажу адлюстроўваць сутнасць прадмета гаворкі.

Зварот У. Караткевіча да рускамоўнага матэрыялу ў мастацка выяўленчых мэтах натуральны і апраўданы. Уключэнне лексікі рускай мовы ў простую мову персанажаў адлюстроўвае матываванае імкненне пісьменніка праўдзіва адлюстраванню рэальную камунікатыўную сітуацыю. З аднаго боку, русізмы выступаюць у ролі своеасаблівага знакаў дадатковай інфармацыі аб характары гаворкі персанажа з пункту гледжання яе моўнай прыналежнасці. З другога боку, лексіка стылістычныя асаблівасці дадзеных укрэпін сведчаць аб аўтарскай устаноўцы на гістарычную стылізацыю мовы дзеючых асоб. Абедзве пазіцыі ўяўляюцца важнымі для асэнсавання лінгвакультуралагічнай каштоўнасці мастацкай творчасці У. Караткевіча, паколькі аўтар адлюстроўвае аб'ектыўныя заканамернасці праявы двухмоўя ў мастацкім творы ў залежнасці ад тых ці іншых фактараў.

Інакш кажучы, для засваення нацыянальнага вопыту важнае значэнне мае не толькі асэнсаванне адлюстравання нацыянальна спецыфічнага зместу, але і выяўленне іншамоўных (як роднасных, так і няроднасных для пэўнай мовы) лексічных адзінак. Аб'яднанне ўласных і запазычаных адзінак у адным тэксце дапамагае прасачыць успрыняцце аўтарам іх не толькі стылістычнай, але і культуралагічнай афарбаванасці, дарэчнасці і дакладнасці; ацаніць схільнасць пісьменніка да выкарыстання

іншамоўных элементаў як чужародных або, наадварот, дастаткова блізкіх да роднай мовы адзінак; высветліць магчымасць запазычанняў быць носбітамі імпліцытнай інфармацыі і непасрэдна ўплываць на фарміраванне індывідуальнага аўтарскага стылю.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. *Алексеев, М. Д.* Восприятие иностранных литератур и проблема иноязычия / М. Д. Алексеев // Труды юбилейной научной сессии. Секция филологических наук: сборник статей / С. Д. Балухатый. – Ленинград, 1946. – 179 с.
2. *Лапицкая, И. Н.* Лексические русизмы и контекст (на материале белорусской художественной прозы) / И. Н. Лапицкая // Мова ў святле класічнай спадчыны і сучасных парадыгм: тэзісы дакл. VIII Міжнар. Карскіх чытанняў, 14–17 снеж. 2000 г., Мінск – Гродна / пад рэд. М. І. Канюшкевіч. – Гродна: ГрДУ, 2000. – С. 133–138.
3. *Маслова, В. А.* Лингвокультурология: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / В. А. Маслова. – М.: Академия, 2004. – 208 с.
4. *Синиченко, Т. Е.* Системный лингвокультурологический анализ этноактуальной лексики: на примере произведений С. Есенина: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Т. Е. Синиченко. – М., 2007. – 212 с.
5. *Хроленко, А. Т.* Лингвокультуроведение / А. Т. Хроленко. – Курск: Крона, 2000. – 167 с.